

З ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ ТА СВІТУ

УДК: 1(091) – 51Сковорода+141.319.8

© Микола Сидоренко

© Володимир Троянський,

Буковинський державний медичний університет (м. Чернівці)

ФІЛОСОФСЬКІ ІДЕЇ Г. С. СКОВОРОДИ І ДУХОВНІ ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРИСТИКИ В УКРАЇНІ

Пронизана ідеєю людяності, філософія Г.Сковороди спрямована на «преображення» серця до вищої духовності, на досягнення внутрішньої свободи, на звертання до самого себе, подолання пристрастей, помилкової гонитви за принадами світу, на міцність емоційно-вольового первня людського духу. Сучасна гуманітаристика сприяє становленню постнекласичної наукової раціональності, реалізації культуротворчої місії науки, її участі у всебічній гуманізації суспільного життя в Україні. Ключові слова: людина, гуманітаристика, «філософія серця», антропологія, цінність, смисл, епістемологія, гносеологія, духовність, парадигма, онтологія, аксіологія, світогляд.

Суперечливе духовне відродження сучасної України – одна з важливих передумов розв'язання економічних, суспільно-політичних та соціально-гуманітарних проблем. Сприятим цьому має переосмислення статусу української філософії. Історично склалося так, що українська філософія не набула світового визнання. Це у свій час слушно відзначив один з перших її дослідників, колишній ректор Вільного українського університету у Празі Дмитро Чижевський. У дещо некоректній формі на цьому наполягали учасники Другого Міжнародного Конгресу українців з Німеччини, Росії, Італії, Канади, США у Чернівцях 2002 року. Проте українська філософія має цілу низку особливостей, що роблять її своєрідною, унікальною та неповторною. Постаючи в основному внутрішнім явищем української культури, вона, тим не менше, не була ізольованою від світових філософських процесів і в кожному епоху української історії концентровано виражала її інтелектуальну сутність. Філософія – феномен загальнолюдський. Вона досліджує, як відомо, те, що становило в минулому і становить у наші дні ядро вселюдських цінностей, самоусвідомлень, духовних надбань [1, с. 83].

Одним із українських філософів, який досліджував передовсім емоційно-вольовий первень людського духу, є Г.Сковорода, велич якого не потребує ні спростування, ні підтвердження. Це зробила сама історія, надавши цьому мислителю всесвітнього визнання, свідченням чого є занесення його імені до календаря достопам'ятних людей, дати життя і творчості яких відзначаються ЮНЕСКО. Його називали українським Сократом, степовим Ломоносовим, нашим Піфагором, Ляйбніцем. Д. Чижевський вважав, що Григорій Сковорода – перший східнослов'янський філософ.

Але, крім позитивних, є й негативні оцінки: Г. Шпет називав його «псевдонародним філософом», який засвоїв кілька моралістичних тривіальностей, а врешті-решт прикривається біблійною мудрістю, засипає очі і вуха читача – до його знесилювання, до одурманювання біблійним піском [5, с. 86]. Один з його однокурсників, такий самий мандрівний дяк, але активної діяльної вдачі, звинувачував Сковороду в тому, що той у своїй втечі від світу не пожалів навіть маленького птаха, сироту чи вдовицю, залишився байдужим до розгрому

Харківського колегіуму С. Миславским, розправи над гайдамаками, серед яких було чимало їх однокашників, думав тільки про себе, втішення своєї гордині.

Суперечливість характеру справді мала місце, але водночас послідовність світоглядної позиції Г. Сковорода, його життєвої стратегії була визначальною. «Сковорода почав відчувати смак у свободі від марноти і життєвих пристрастей в убогому, але безпечальному стані, в самотності, але без дисгармонії з самим собою. Лжемудруюче самолюбство, ця прикрашена донька зовнішнього розуму, не могло звабити його серця, Величну властивість мислячого буття – волю він заглибив з усіма її міркуваннями і бажаннями у свою нікчемність і кинув себе на волю Творця ...» [3, с. 16].

Відомо, що Г. Сковорода – об'єктивний ідеаліст, близький до пантеїзму. Бог – саморушійна причина, закономірність усього сутнього. Але заперечує буквально розуміння біблійних чудес, які не відповідають «мудрості» визначення розвитку наперед. Він створює концепцію трьох світів: макрокосмосу (нескінченого світу, що складається з множини малих світів), мікрокосмосу (людини) і символічного світу (в основі якого перебуває Біблія). Ці світи складаються з двох «натур» – видимої і невидимої. Видима натура – тимчасова, згубна оболонка, тінь вічного дерева життя, тобто духу – невидимої натури як незмірної натури, животворної основи мінливої матеріальної природи, яка теж вічна та нескінченна і постійно переходить одна в одну як протилежність.

Свою філософську систему Сковорода будує за допомогою методу, аналогічного сократичному. Кожному твердженню – тезі він протиставляє антитезу і трактує це протиставлення як засіб аналізу філософських проблем. Отже, Сковорода формулює ряд тверджень, які розкривають не лише полярність явищ, але і єдність протилежностей. Г. Сковорода керується біблійним розумінням слова «серце», яке зовсім не збіглося з романтичним уявленням про протистояння «серця» і «розуму». Він не розрізняє в серці його чуттєвої і раціональної сторін. Як сутність і натура людини серце зіставляється з головою: «Серце твоє єсть голова всех внешностей твоїх» [8, с. 255].

Філософська спадщина Г. Сковорода багато в чому визначила загальну спрямованість ідей його сучасників і мислителів більш пізнього періоду, зокрема І. Котляревського, М. Гоголя, М. Максимовича, П. Юркевича, М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка щодо людиноцентризму. Сучасники характеризують філософські погляди українського мислителя як цілісну триєдину систему, виокремлюючи в ній світоглядний складник, який є феноменом національного духу українського народу, його ментальності; морально-ціннісний складник і філософсько-освітній як праксеологічний [7, с. 413-414].

Вплив Г. Сковорода стає відчутнішим в українській філософії ХХ століття. Це виразно простежується у філософських поглядах В. Шинкарука і його філософської школи. Ідеї національного піднесення 80-90-х років виводять на перший план архетипи і прагнення, втілені у спадщині Г. Сковорода. За В. Шинкаруком, світ індивідуального людського буття – це світ олюдненої природи, яка відкривається через мову, знання, науку, засвоєну людиною культуру загалом. Тому «людина – це світ людини, духовний не менше, ніж матеріальний» [9, с. 223], і розуміння духовності – «справжнім життям є духовне життя. Життя як задоволення тілесних, матеріальних потреб є лише засобом до цього істинного життя» [9, с. 323]. Любов є глибинною основою духовності. Вона гідно підносить її, людину, над усіма марнотами сьогодення до вищих духовних поривань, що поєднують розум з її серцем» [8, с. 325]. Духовність не є антитезою тілесності й не тотожна з душевністю. Проте у ціннісній ієрархії треба починати саме з духовності, яка є формуючою силою, ентелехією організації та влаштування особистості у зовнішньому світі, центром, серцевиною її буття, його гуманізації через певні цінності та смисли. Творення особистості на основі її самопізнання – вища інстанція людської самобутності, самоствердження, оскільки особистість – самокерована система, результат свідомого вибору людиною свого власного образу. Реалістичний світогляд і моральні якості людини – фундаментальні чинники прогресу нації, особливо у час кризи українського суспільства. Розвинена і розумна людина, озброєна знаннями, але не високоморальна, стає такою, що, як зазначав Г. Сковорода, більш хижа від деяких птахів,

нестримних тварин, злобніша від звірів, лукавіша від змії, неспокійніша від риб, не вірніша від моря, небезпечніша від африканських пісків [6, с. 85-86].

Поле духовності практично не має меж, адже включає і фантазію, і мрію, і утопію, і віру, і реальні духовні засади людської життєдіяльності. Духовна самодетермінація – це самозвільнення, адже буття є першоосновою свободи. Свобода – внутрішня доконечність, потреба самоздійснення. Вона стосується самосвідомості особистості, її духовної культури, є призначенням і вищим смыслом існування людини – центру природного, соціального та духовного буття. Наприкінці XVIII століття саме погляди Г. Сковороди, що привертала увагу до людини, імперативу її розвитку та філософсько-етичних настанов, були філософським підґрунтям, опертям для збереження національної самототожності й розвитку національної культури. Магістральною лінією філософської антропології сучасності є філософія людиноцентризму [10, с. 119-120].

У сучасних дослідженнях варто більше уваги приділяти осмисленню основних особливостей українського національного характеру, якими є емоційність, естетизм, сентиментальність, психічна рухливість, шанування індивідуальної свободи, релігійність та своєрідний культ Землі. Означені риси, на думку Д. Чижевського, мають як позитивні, так і негативні вияви. Проте осмислення генези гуманітаризму передбачає критичний аналіз попередніх поколінь мислителів, особливо творчості Г. Сковороди. Саме тому ми і зверталися до філософського дискурсу окремих відомих філософів сьогодення. Серце в системі Г. Сковороди відіграє специфічну символічну функцію. Це не тільки орган тіла, а й особлива реальність, яка перебуває поза людиною. Це те загальне, що об'єднує «всі серця». Завдання кожного, на думку мислителя, полягає у тому, щоб подолати антиномію між плотським серцем і духовним, звільнитися від стихійного і народитися вдруге. Сум, туга, нудьга, страх роблять душу людини приреченою на розслаблення, позбавляють її здоров'я. Любов і віра – основа самопізнання і щастя. Повчально звучать і розмисли Г. Сковороди про те, що всі люди створені для щастя, але не всі отримують його. Ті, хто задовольнився багатством, почестями, владою та іншими ознаками земного існування, роблять велику помилку, стверджуючи, що вони досягли щастя. Вони отримують не щастя, а його привид, образ, який у кінцевому рахунку перетвориться на прах. Людське щастя втілюється не лише у духовних шуканнях, не лише у сердечній радості, а й у праці, у втіленні спорідненої праці в її результати. У цьому контексті філософія Г. Сковороди є прикладом існування філософії українського духу як динамічної, здатної до розвитку та постійного вдосконалення оригінальної системи поглядів, ідеалів, вірувань, надій, любові, честі, совісті, гідності та порядності. Це і є заклик до гуманізму й досконалості людського буття.

Особливістю сучасної філософії є заглиблення в гуманітарну сферу буття людини, зокрема в «науки про дух». На думку сучасних дослідників «формування філософії «наук про дух» відбувається в останні два століття в міру усвідомлення природи гуманітарного і пов'язаної з цим предметно-методичної специфіки гуманітарного знання. Її проблемне поле конститується на основі узагальнення філософсько-антропологічних та епістемно-гуманітарних досліджень ціннісно-смыслових засад буття людини в історії та культурі» [2, с. 48]. У свій час Г. Сковорода усвідомлював філософію як практичну систему життєвої орієнтації: «філософія, або любов до мудрості, спрямовує все коло справ своїх на той кінець, щоб дати життя нашому духові, благородство серцю, світлість думкам як голові всього. Коли дух у людини веселий, думки спокійні, серце мирне, то все світле, щасливе, блаженне. Оце є філософія» [3, с. 34].

Коли життя є філософією, а філософія людини зумовлює її життя, то природно, що в центрі уваги філософії мають перебувати етико-моральні проблеми як практичне завершення і мета філософії теоретичної. Етико-моральне вчення, що посідає центральне місце у філософії, Г. Сковорода засновував на двох принципах: «нерівної рівності» та самопізнання. Як «нерівна рівність» кожна людина є «мірою речей» в етичній сфері, бо у безодні людського ества безпосередньо відбивається безодня божественного буття. Життя людини – це процес безперервного духовного розвитку, засобом якого є самопізнання. Воно сприяє моральному вдосконаленню, благоденству і благоустрою людини, бо тільки той, хто пізнав свою природу,

може бути корисним для себе й інших. Спочатку людина немовби звернена всім єством назовні, тягнеться до радощів зовнішнього світу. Потім вона доходить до пізнання власної природи, своїх здібностей і виробляє відповідний своїй природі спосіб життя. Основа такого способу життя і є «сродна праця» як істинне вираження людської життєдіяльності, самоствердження людини.

У сучасних умовах «сродна праця» вимагає аналізу процесів економічної трансформації України – основи всіх інших процесів – у ракурсі найпоширеніших у суспільстві цінностей (образів суспільства, ідей, ідеалів, світоглядів), які визначають цілі та способи реалізації індивідуальних і групових дій. Гуманітарна орієнтація протистоїть концепції економічного контрактуалізму, який робить акцент на інструментальній раціональності, вартості операцій між індивідами. Проте зведення соціально-гуманітарної діяльності в економічній сфері до подібних розрахунків істотно знижує можливості гуманітарної рефлексії та не дає можливості теоретично відобразити суттєві об'єктивні та суб'єктивні детермінанти соціально-політичних процесів в Україні. Та все ж соціокультурні зміни, певні стосунки між матеріальними інтересами, соціальною структурою та цінностями – не менш важлива причина зміни економічних процесів, ніж власне економічні інтереси. Отже, потрібно досліджувати зміст зворотних зв'язків між процесами економічних перетворень і соціально-політичними й ідеологічними змінами. Саме гуманітарна парадигма специфікує особливості епістемного досвіду з урахуванням принципової історичності людського буття та його ціннісно-сислової наповненості, сприяє подоланню обскурантизму та духовної деградації людства, посиленню артикульованості методології людиноцентризму.

Гуманітаристика, якою впритул займався Г. Сковорода, у кризовий для України час розкриває панорамне бачення науки, її історичні контексти та ціннісні параметри, вводить у проблемне поле науки антропологічний вимір, збагачує методологію науки герменевічними, аксіологічними, феноменологічними підходами, розкриває особливості наукового тексту з використанням нових концептів. Іншого звучання набуває потреба в систематизації результатів історико-філософської рефлексії гуманітарного знання, виявлення змістовно-функціональної та світоглядно-методологічної його специфіки, проблем гуманітарного ідеалу науковості як синтезу історичного розвитку гуманітарних наук, їх надбань і потенціальних можливостей стосовно належного стану українського суспільства та в його перспективі з урахування суб'єктоцентристського, плюралістичного, діалогічного, ціннісно-сислового характеру гуманітаристики. Те, що Б. Кузнецов називає антипарадигмою насправді є метапарадигмою сучасних гуманітарних наук, яка не претендує на абсолютність, а поєднує в собі «дискретність і континуальність актуалізації ціннісного потенціалу» [1, с. 126-127].

«Сродності» та «несродності» праці ще Г. Сковорода надавав великого соціального значення. Причиною всього нерозумного, спотвореного в суспільстві він вважав працю без покликання, працю з необхідності, примусову або працю з метою збагачення. Тому мислитель закликав до морального вдосконалення, соціального поділу праці, подолання її «несродності» в усіх сферах суспільної діяльності.

Розробляючи свою концепцію самопізнання, Г. Сковорода не заперечував ролі та значення наукового і технічного поступу, проте підкреслював його недостатність для людського щастя, вважаючи важливішою науку про людину. Відповідно до цього соціальний і гуманітарний прогрес він ставив у залежність не від пізнання зовнішньої природи, а від пізнання й удосконалення духовних потенцій людини, її здібностей. У цьому вбачається суспільний ідеал через ідеальні стосунки між людьми.

У сучасних умовах становлення ідеї науковості гуманітарного пізнання пов'язане з диференціацією соціальних структур і механізмів відтворення індустріального суспільства, яке супроводжує деіндивідуалізацію, знеособлення буття, утверджує формальні аспекти у життєдіяльності людини під впливом ринкових стосунків. Ці негативні, антигуманні тенденції особливо загострюються в постіндустріальному суспільстві, в якому всі індивідуальні якості людини нівелюються, а ринкову значущість має лише те в людині, що можна продати. Ідеал абстрактної людини дискредитує загальну стратегію гуманітаристики, оскільки у ній через «несродну», за висловом Г. Сковороди, працю, світ людини апіорно заданий самим соціальним

схематизмом виробництва. «Елімінація» з цього ідеалу всього індивідуально-особистісного, реального процесу самореалізації людини, надає йому значення парадигмальної норми соціогуманітарних досліджень. Парадигмальність цієї норми підкреслюється також метафізичними уявленнями про субстанційність природи людини та імпульсами, що йдуть від методології класичного природознавства [див.: 2, с. 74].

Поліструктурність суспільства, функціонування його підсистем і соціальних інститутів супроводжується посиленням його інтеграції, що актуалізує проблеми раціональної організації суспільного життя, інтелектуальне забезпечення якої покладається на соціогуманітарні науки. Динамічні процеси в суспільній системі спричинили перегляд наукових підходів до політичної економії, юриспруденції, психології, педагогіки, етики, естетики, соціології, релігієзнавства, історії, статусу численних спроб створити «соціальну механіку», «соціальну фізику», «фізичну історію», визначення «найсильнішого синтезу наукових знань» через його математизацію, кібернетизацію тощо.

З другої половини XIX століття дедалі помітніший вплив на розвиток гуманітарних наук ідей еволюціонізму та історизму, пов'язаних з історичними та соціально-культурними особливостями суспільного буття людини, його особистісно-індивідуальними та духовними вимірами. «Він безпосередньо спрямований на досягнення живої людської суб'єктивності, досвіду, традицій, форм спілкування, ціннісних орієнтацій у контексті цивілізаційного розвитку суспільства» [2, с. 79-80].

Висновок. Гуманітаризм слугує чинником інтегративних процесів сучасної науки і моделлю їх досягнення. Особливо евристичними є ідеї про історичність людського буття, його цілісність, ціннісно-сміслові засади трансформаційних змін сучасної цивілізації. У формуванні та усвідомленні людиномірної ідентичності науки гуманітарний ідеал науковості, особливо в період загострення всебічної кризи українського суспільства, відіграє важливу роль. Він сприяє становленню постнекласичної наукової раціональності, реалізації культуротворчої місії науки, її участі у всебічній гуманізації суспільного життя, пізнанню його суперечливих процесів.

Література

1. Марчук М. Г. Ціннісні потенції знання / М. Г. Марчук. – Чернівці: Рута, 2001. – 319 с.
2. Починок Б. В. Вступ до філософії гуманітарних наук: навч. посіб. / Б. В. Починок, І. Б. Починок. – Чернівці: Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича. – 2013. – 364 с.
3. Григорій Сковорода. Пізнай в собі людину / Г. Сковорода; [пер. М. Кашуба; пер. Поезії В. Войтович]. – Львів: Світ, 1995. – 528 с.
4. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні: курс лекцій / І. В. Огородник. // Навчальний посібник. – К.: Вища школа: Т-во „Знання”, КОО, 1999. – 543 с.
5. Шпет Г. Г. Очерк развития русской философии / Г. Шпет // Соченения. – М., 1989.
6. Ільїн В. В. Український гуманізм: тотожність раціонального та ірраціонального (три ступені сходження до істини) / В. В. Ільїн. – К.: Київський державний торгово-економічний університет, 1999. – 141 с.
7. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень. – Вид. переробл. – К.: Грамота, 2010. – 576 с.
8. Попович М. В. Григорій Сковорода: філософія свободи / М. В. Попович. – К.: Майстерня Білецьких, 2007. – 256 с.
9. Шинкарук В. І. Вибрані твори: У 3-х т. / В. І. Шинкарук. – К.: Український центр духовної культури, 2004. – (Філософська спадщина України). – Т. 3. – 428 с.
10. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / Василь Григорович Кремень. – К.: Пед. Думка, 2009. – 519 с.

Summary

Sydorenko M., Troyansky V. Philosophical Ideas of H. Skovoroda and Spiritual Problems of the Humanities in Ukraine. The article denotes the idea of humanity in philosophy H.Skovoroda which is aimed at "transfiguration" of heart to higher spirituality, to achieve inner freedom, in reference to himself, to overcome passions, false pursuit of pleasures of the world, the strength of emotional and will principle of human spirit. Modern humanities promotes post-non-classical scientific rationality, implementing cultural and scientific missions, participation in full humanization of public life in Ukraine. Keywords: man, humanities, "the philosophy of heart", anthropology, value, meaning, epistemology, spirituality, paradigm, ontology, axiology, ideology.